

Akta sądów i urzędów stanowych szlacheckich z okresu I Rzeczypospolitej w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu

Akta instytucji państwowych i samorządu szlacheckiego z okresu I Rzeczypospolitej, popularnie nazywane księgami ziemskimi i grodzkimi, zostały wytworzone przez sądy i urzędy zorganizowane w XIV wieku dla scalenia i wzmocnienia państwa po trwającym 180 lat okresie rozbicia dzielnicowego¹. W okresie jednoczenia państwa ukształtował się także nowy podział administracyjny: dawne dzielnice czy ziemie, które utrzymały pełną hierarchię urzędników z wojewodami na czele, uzyskały nazwę województw, natomiast mniejsze dzielnice, w których nie utrzymał się urząd wojewody, zatrzymały nazwę ziem. Zajmując Poznań w 1314 roku, książę kujawski i łęczycki Władysław Łokietek ustanowił tu swojego namiestnika, starostę, dając mu rozległą władzę administracyjną, sądową i wojskową na teren całej Wielkopolski (*capitaneus Poloniae*). Starosta, powoływany i odwoływany przez króla, nie musiał pochodzić ze szlachty tej ziemi, którą obejmował swoją władzą, a jednocześnie na powierzonym sobie terenie był jedynym urzędnikiem monarchicznym². Starostowie mieli pełnię władzy jako zastępcy króla, nie ograniczała jej nawet obecność władcy. Wyjątkowo rozległe kompetencje sądowo-policyjne, administracyjne i wojskowe miał starosta wielkopolski, który po likwidacji odrębnego urzędu starosty kaliskiego przyjął tytuł starosty generalnego Wielkopolski (*capitaneus Maioris Poloniae generalis*). Sprawował on cały zarząd powierzonego mu terytorium, pod nieobecność króla mógł nawet powoływać pod broń. Szczególnie w dziedzinie sądownictwa władza starosty generalnego była niemal nieograniczona, oprócz króla tylko on mógł rozpatrywać sprawy kryminalne szlachty, a jego wyroki były ostateczne, tak jak królewskie. W zastępstwie króla starosta generalny zwoływał sądy generalne, formowane na wzór książęcych sądów wiecowych oraz wieców królewskich. Obejmowały one całe województwo, zasiadali w nich najwyżsi urzędnicy województwa oraz trybunał ziemski (sędzia, podsędek i pisarz), czasem także dostojnicy kościelni. Dygnitarzy tych gromadził starosta dla rozstrzygnięcia ważnych spraw administracji kraju, formułowania i kodyfikacji praw zwyczajowych, w ważniejszych sprawach możnowładców, w sprawach kryminalnych. Terminy i miejsca odbywania się tych sądów wyznaczał starosta, który także im przewodniczył jako ramię królewskie (*brachium regale*). Ostatnie sądy generalne starosty wielkopolskiego odbyły się w 1450 roku w Poznaniu.

Starosta poznański, chwilowo też odrębny kaliski oraz inni starostowie, przejęli uprawnienia wojewodów i kasztelanów, a także zamki książęce i grody kasztelańskie, na których czele stanęli podporządkowani im urzędnicy – burgrabiowie ziemscy. Staroście generalnemu Wielkopolski podlegały grody Poznań

¹ W okresie rozbicia dzielnicowego w każdej dzielnicy, na każdym dworze książęcym funkcjonowały odrębne urzędy centralne, tj. dworskie (wojewoda, komornik, podkomorzy, klucznik, kanclerz, podkanclerzy, skarbnik, sędzia, podsędek), a w terenie odrębne urzędy lokalne (kasztelanowie, chorąży, wojscy, sędziowie grodowi, włodarze). Książę, władca księstwa był jednocześnie najwyższym sędzią; sądy książęce odbywały się na wiecu z udziałem możnych (*in colloquio*) oraz na dworze książęcym (*in curia*). Sądził książę w otoczeniu asesorów (dostojników) i z udziałem sędziów i podsędka dworskich; czasem księcia zastępował wojewoda. Niższą instancją sądownictwa książęcego były sądy kasztelanów, którzy stali na czele grodów i podległych im okręgów, tj. kasztelani. Zastępowali ich często sędziowie grodowi, sprawujący także sądy targowe. Wymóg pochodzenia z tej samej dzielnicy, w której sprawuje się urząd, a także zasada dożywności urzędów, działały decentralizacyjnie, podobnie jak i to, że nawet w sytuacji łączenia dwóch lub kilku dzielnic pod władzą jednego księcia urzędnicy byli zainteresowani utrzymaniem odrębnej administracji.

² Obok niego także urzędnicy ziemscy, zarówno dygnitarze (wojewoda, kasztelan, koniuszy, podkomorzy, sędzia ziemski), jak i niżsi (stolnik, podstoli, cześnik, podczaszcy, łowczy, miecznik, chorąży, wojski, podsędek i pisarz ziemski), byli mianowani dożywno przez króla spośród osiadłej szlachty danej ziemi.

i Kościan w województwie poznańskim oraz Kalisz, Konin, Gniezno, Kcynia i Pызdry w województwie kaliskim. Inne, powstałe wcześniej lub później grody, tj. Wąlcz i Wschowa w województwie poznańskim, Nakło w województwie kaliskim oraz Inowrocław i Bydgoszcz w województwie inowrocławskim, miały własnych starostów ziemskich i grodowych z prawem jurysdykcji. Starosta generalny swoją jurysdykcję sprawował podobnie jak król, objeżdżając ze swym pisarzem teren województwa poznańskiego i kaliskiego. W każdym miejscu swego pobytu gromadził wokół siebie miejscowych dygnitarzy jako asesorów, sądził sam lub przy pomocy sędziego ziemskiego. Jurysdykcja starościńska obejmowała zatwierdzanie i przyjmowanie transakcji wieczystych, zeznawanych przez szlachtę osiadłą (posesjonatów), wyrokowanie w sprawach kryminalnych przeciwko osobom stanu szlacheckiego, oskarżonym na podstawie tzw. czterech artykułów karnych, tj. o gwałt, podpalenie, napad i rabunek na drodze publicznej oraz o zbrojne najście na dom, a także wszystkie sprawy szlachty nieosiadłej (gołoty). Sąd starosty miał rangę sądu królewskiego (*iudicium regale*), a jego wyroki były ostateczne, podobnie jak wyroki królewskie. W podległych sobie grodach starosta generalny Wielkopolski zorganizował także urzędy-kancelarie, które w czasie jego nieobecności przyjmowały pod kierunkiem burgrabiów wpisy akt niespornych (z wyjątkiem wieczystych) oraz drobne sprawy skargowe. Tym urządowi już w końcu XIV wieku starosta przekazał sprawy szlachty gołoty, oprócz karnych. Od początku XVI wieku często nieobecnego starostę generalnego Łukasza Górkę zaczęli zastępować w grodach sędziowie surogatorzy, każdorazowo mianowani przez króla na wniosek starosty. W latach 20. tego wieku starosta generalny przestał objeżdżać teren; aby podległe mu grody mogły wykonywać swe funkcje, za zgodą króla mianował miejscowych surogatorów swoimi stałymi zastępcami tamże. Od 1523 roku w Kaliszu, a od 1524 roku w Poznaniu urzędowali już na stałe zastępcy starosty – surogatorzy, którym starosta generalny dał prawo przyjmowania akt wieczystych przez cały rok. Podobnie starostowie wschowski i nakielski mianowali surogatorów z takimi samymi kompetencjami. Od 1768 roku również gród gnieźnieński miał prawo przyjmowania akt wieczystych, natomiast grody w Kościanie, Kcyni, Koninie i Pызdrach wcale tego prawa nie otrzymały. Szlachta tych powiatów zeznawała swoje transakcje wieczyste w grodzie poznańskim, głównie przy okazji zjazdów kontraktowych świętojańskich. Jednocześnie starosta scedował na surogatorów także prawo przyjmowania apelacji od sądów miejskich. W ten sposób jurysdykcja starościńska ograniczyła się do spraw wynikających z czterech artykułów karnych, a roki sądu starosty w tych sprawach odbywały się cztery, a potem dwa razy do roku. Ostatnie sądy starościńskie (*iudicium capitanei*) odbyły się w Poznaniu w 1680 roku. Po tej dacie także i sprawy karne szlachty przeszły do kompetencji sądu urzędu grodzkiego, tj. surogatora, jak również egzekucja wyroków w imieniu starosty. Jednocześnie urząd grodzki, czyli kancelaria, codziennie przyjmowała wpisy akt niespornych, z wyjątkiem wieczystych, a w 1776 roku uzyskała zgodę sejmu na samodzielne przyjmowanie również tych akt.

Księgi sądów starościńskich oraz sądów i urzędów grodzkich

Starosta generalny Wielkopolski, posiadający wyjątkowo prawo do przyjmowania wpisów transakcji wieczystych (w innych województwach prawo to miały wyłącznie sądy ziemskie, które jako kontynuacja sądów książeńcych miały wyłączne prawo jurysdykcji nad szlachtą), zaprowadził jedną księgę dla całej Wielkopolski, nazwaną „resignationes”, do której podczas objazdów terenu przyjmował wpisy rezygnacji, tj. akt prawnych ustalających trwale zmiany w stanie posiadania nieruchomości, głównie ziemi – szczególnie ważnych dla szlachty posesjonatów. Na te akta składają się transakcje sprzedaży i wieczystej rezygnacji majątku, darowizny i zamiany ziemi, wyznaczenia sum pieniężnych na dożywocie i reformacje czyli posagi, a także transakcje rezygnacji majątku z zastrzeżeniem prawa do odkupu (wyderkafy, wyderki)³, które nieraz były też uważane za transakcje czasowe i wpisywane do ksiąg inskrypcji. Oprócz księgi dla całego województwa starosta woził też osobne księgi dla każdego powiatu, do których wpisywano wszystkie inne sprawy, z jakimi przed sąd starosty przybywała szlachta z terenu powiatu. Księgi te zawierają wpisy określone jako „inscriptiones, relationes, decreta”, wśród których „inscriptiones” to wpisy dwustronnych transakcji czasowych, tj. głównie pożyczek, czasem też wyderkafów, a także zastawów, dzierżaw itp. oraz jednostronne oświadczenia woli, jak zrzeczenia się praw, testamenty, zapisy, legaty, później też wybory plenipotentów itp. Rezygnacje i inskrypcje wpisywano w formie samej transakcji w całości, w formie roboracji, czyli zatwierdzenia umo-

³ Z niem. *wieder-kaufen* ‘znowu kupować’.

wy o sprzedaż, albo też w formie kwitacji sum zapłaconych z powodu tej transakcji. Z kolei „relationes” to pierwotnie relacje (zeznania) woźnych z tego, że pozwany nie stawił się za pierwszym, drugim, trzecim i czwartym, czyli ostatnim pozwem, natomiast „decreta” to wpisy i decyzje sądu w sprawach spornych, tj. notatki z rozpraw sądowych, imiona i roty przysięg stron i świadków przedstawianych przez strony, noty i postanowienia związane z wyrokiem, same wyroki, pokwitowania zapłaconych kar (np. główszczyzny, kary za niestawienie się itp.). Podczas gdy starosta wykonywał sądy w terenie, których produktem są księgi zwane „jeżdżonymi”, w grodach burgrabiowie ziemscy przyjmowali wpisy do osobnych ksiąg, oprócz spraw karnych i wieczystych. Ale i do ksiąg starosty podczas jego nieobecności w grodzie burgrabia nieraz wnosił swoje wpisy, podobnie później czynił sędzia surogator, który często kontynuował sprawy zaczęte przez starostę. W XVI wieku zmieniła i wzbogaciła się treść serii „relationes”, która stała się produktem kancelarii przyjmującej wpisy samodzielnie, niezależnie od funkcjonowania sądu w grodzie. Oprócz woźnych relacje zaczęły zdawać również inni urzędnicy sądowi, działający w terenie, a także same zainteresowane strony. W przeciwieństwie do rezygnacji czy inskrypcji wprowadzających nowy stan prawny, który miał trwać wiecznie lub czasowo, w relacjach zgłaszano tylko materiały będące podstawą lub skutkiem działania spornego lub niespornego. Takimi materiałami były np. protestacje, oględziny ran lub zwłok, manifestacje i różne zeznania, które nie rozpoczynały przewodu procesowego, lecz mogły stanowić podstawę do jego otwarcia lub do rozstrzygnięcia polubownego. Kancelaria grodzka przyjmowała do swoich ksiąg, tj. oblatowała, również akta innych kancelarii, głównie władz państwowych i samorządowych, w celu przekazania ich poprzez grody do publicznej wiadomości, a także dokumenty prywatne w celu ich zabezpieczenia i nadania im mocy prawnej. Innym rodzajem zeznań przyjmowanych do serii relacji były juramenta, czyli przysięgi o stanie zamożności, o zniszczeniach spowodowanych wojną lub klęskami elementarnymi, składane przez duchownych, szlachtę, chłopów i mieszczan ubiegających się zarówno o zapomogi, jak i o zwolnienie od podatków, a także zeznania pod przysięgą o liczbie rzemieślników, składane przez przedstawicieli wsi i miast w związku z podatkami, tak samo jak o liczbie ludzi „luźnych”, w związku ze zwalczaniem zbiegostwa chłopów, opisy majątków zwane inwentarzami lub wizjami, sporządzane komisyjnie w interesie małoletnich spadkobierców lub w celach podatkowych. Do protokołów relacji z czasem zaczęto także wszywać oryginalne listy pisane przez strony, listy starosty lub innych władz państwowych i wojskowych, rozporządzenia wojewody, zarządzenia dotyczące kancelarii. Gdy starosta generalny osiadł w grodzie poznańskim, coraz więcej mieszczan z całej Wielkopolski oblatowało w nim swoje dokumenty, wpisywało transakcje zawierane nie tylko ze szlachtą, ale i między sobą, a także protestacje przeciw szlachcie. Sprawy mieszczan także przeszły do kompetencji surogatora, który wydzielił je do osobnej serii ksiąg, nazwanej „libri civium”. Wyodrębniona została także seria ksiąg wyroków sądu starosty jako „decreta iudicii capitanei”, choć czasem wpisywał tu swoje wyroki także sąd urzędu, czyli surogatora (*iudicium officii*), szczególnie gdy po 1680 roku prawo wyrokowania w sprawach karnych szlachty przeszło do sądu surogatora. Kancelarie okresowo prowadziły akta w formie protokołu, czyli czystopisu nieprzeznaczonego do przepisywania, a także w systemie podwójnym, tj. protokołu (pierwopisu przewidzianego do przepisania) i indukty (czystopisu).

Księga zastępcy króla

Podczas nielicznych pobytów króla w Wielkopolsce, w każdym miejscu jego stacjonowania odbywały się sądy królewskie (*iudicia regales, generales, in curia*). Uczestniczyli w nich także dygnitarze ziemscy wraz z sądem ziemskim danego województwa oraz starosta generalny, rozstrzygały one tylko sprawy dużej wagi. Przed swoim wyjazdem na Węgry w 1440 roku król Władysław Warneńczyk mianował swoich namiestników, którzy w Wielkopolsce i w Małopolsce mieli kontynuować sądownictwo królewskie. Namiestnikiem na Wielkopolskę został Wojciech Malski, wojewoda łęczycki; sąd zastępcy króla (*iudicium regale* lub *generale*) zwoływał on do swojej rezydencji w Charlupni, założył też dla niego osobną księgę. Sąd ten rozstrzygał tylko ważniejsze spory, wyrokował sam Malski, asesorami byli różni dygnitarze wielkopolscy, sędzia zajmował się stroną formalną procesu. Od 1442 roku, gdy Malski został starostą generalnym Wielkopolski, jeździł z tą księgą po całej Wielkopolsce, był raz lub dwa razy w każdym grodzie i wykonywał jurysdykcję grodzką starościńską, przyjmując do swej księgi tylko sprawy ważniejsze lub wyjątkowe, tj. wieczyste i karne. Częściej jednak wysyłał do tych grodów swoich sędziów. Jako starosta generalny prze-

wodniczył też sądom ziemskim na terenie Wielkopolski, sądom sejmikowym w Środzie i Kole oraz sądowi sejmowemu w Piotrkowie.

Księgi wojewodzińskie

Wojewoda był najwyższym urzędnikiem ziemskim na terenie województwa. Był pierwszym asesorem w sądach generalnych i sejmikowych, zwoływał sejmiki elekcyjne wybierające sędziów ziemskich i podkomorzego, przewodniczył sądom wiecowym i był pierwszym asesorem sądów ziemskich powiatowych, współpracował ze starostą i sejmikami w dziedzinie administracji terenu, w zastępstwie króla czuwał nad cenami w miastach i ustalał cenniki, a także sprawował jurysdykcję nad Żydami. Do sądu wojewodzińskiego należeli tylko Żydzi większych miast królewskich; sądy te sprawował na ogół podwojewodzi przy pomocy sędziego i pisarza, mianowanych przez wojewodę, w obecności asesorów⁴. Do kompetencji tego sądu należały sprawy między chrześcijanami i Żydami oraz apelacje od sądów żydowskich. Wojewoda osobiście rozstrzygał sprawy ważniejsze i apelacje, sprawy drobniejsze rozsądzał sam sędzia z pisarzem. Oprócz funkcji sędziowskiej podwojewodzi był również kierownikiem urzędu dla spraw żydowskich, w którego skład wchodził także instygator i pisarz. Podwojewodzi wydawał zarządzenia mniejszej wagi dla gminy żydowskiej (ważniejsze wydawał wojewoda), instygator był oskarżycielem publicznym, najczęściej w sprawach podatkowych, ale także urzędnikiem, komisarzem targowym, komisarzem moralności, strzegł bezpieczeństwa, nadzorował więzienie dla Żydów, do pomocy miał żołnierzy tworzących wartę podwojewodzińską. Między kadencjami sądowymi urząd-kancelaria podwojewodzińska przyjmowała samodzielnie wpisy żydowskich akt niespornych. W XVII wieku ustaliła się praktyka polegająca na tym, że podczas dłuższego wakansu na urzędzie starościńskim zamkniętą wówczas kancelarię grodzką zastępowała wojewodzińska (w praktyce podwojewodzińska), przyjmując wpisy szlacheckie. Akta wojewodzińskie poznańskie zachowane w Archiwum Państwowym w Poznaniu⁵ zawierają wszystkie rodzaje wpisów jurysdykcji spornej i niespornej dla Żydów (*inscriptiones, relationes, decreta*), przyjmowane zarówno przez sąd, jak i urząd-kancelarię, wśród nich także wyroki w sprawach przeszłych w apelacji od sądów żydowskich. W aktach wojewody poznańskiego są także całe składki, a nawet całe tomy wpisów pochodzących od szlachty. Z kolei w zachowanych aktach wojewody inowrocławskiego znajdują się wyłącznie taksy podwojewodziego i niewielka liczba jego dekretów.

Księgi komisarzkie

Najstarsze zachowane w APP akta sądu komisarzy królewskich pochodzą z lat 1501–1510, a zawierają wpisy w sprawach tych członków stanu rycerskiego, którzy nie wypełnili podstawowego obowiązku szlachcica posiadającego dobra ziemskie (rycerskie) i nie stawili się w pospolitym ruszeniu na wojnę, w tym wypadku na wyprawę wołoską. Sądownictwo nad pospolitym ruszeniem, a także nad wojskiem zaciężnym, wykonywał król, głównie za pośrednictwem wojewodów, kasztelanów lub specjalnie powołanych komisarzy. Stąd na czele sądu komisarzkiego stał wojewoda poznański (lub w jego zastępstwie kaliski), który sądził osobiście przy pomocy sędziego i w obecności asesorów. Do akt wpisano wyłącznie wyroki (*decreta*) tegoż sądu komisarzkiego; zostały one oprawione razem z wcześniejszymi aktami sądu obozowego tejże wyprawy wołoskiej z lat 1497–1498. Sądy obozowe w imieniu króla i na wzór sądów starościńskich zorganizował wojewoda, który też przyprowadził pospolite ruszenie z terenu województwa do obozu. Sąd obozowy odbywał swoje roki na postojach; jego akta zawierają głównie wpisy w sprawach spornych i karnych oraz wyroki ferowane przez wojewodę (*decreta*). Obok sądu działała też kancelaria, która przyjmowała wpisy niesporne żołnierzy, tj. transakcje czasowe i jednostronne oświadczenia woli (*inscriptiones*), a także zeznania, dane i materiały, w tym także protestacje żołnierzy między sobą oraz ludności cywilnej przeciw żołnierzom (*relationes*). Kancelaria obozowa przyjmowała nawet rezygnacje, tj. akta wieczyste, ale pod warunkiem przepisania ich po powrocie z wyprawy do ksiąg starościńskich, gdyż uprawnień do ich przyjmowania nie miała ani taż kancelaria, ani nawet sąd wojewody.

⁴ W średniowieczu z przywileju opieki królewskiej korzystali wszyscy Żydzi, w XVI wieku Żydów w mniejszych miastach królewskich prawo poddało sądom starostów, a w miastach prywatnych sądom właścicieli dziedzicznych.

⁵ Dalej: APP.

Komisarzy powoływały też inne instytucje centralne jak sąd sejmowy, referendarski czy skarbowy, a także instytucje wojewódzkie. Ich zadaniem była zazwyczaj praca w terenie, gdzie mieli weryfikować prawdziwość zeznań lub zasadność odwoływania się od wyroków innych sądów. Działali w interesie państwa, przeciwstawiając się m.in. rujnowaniu majątku państwowego, tj. królewskich, ekonomii, uposażeń kasztelanii i dóbr należących do miast królewskich przez nadmierny wyzysk tamtejszych poddanych. Zadaniem komisarzy królewskich i sejmowych było też wykonywanie lustracji dóbr królewskich, a także przeprowadzanie granic i rozsądzanie sporów granicznych między dobrami królewskimi i szlacheckimi oraz między dobrami szlacheckimi, dla rozstrzygnięcia sporów majątkowych między szlachtą, powstałych na tle podziałów dóbr. Jako osobny zespół akt komisarskich tego typu w APP zachował się wielostronicowy wyrok (dekret) komisarzy sądu sejmowego z 1774 roku w sprawie działu majątku Mycielina w powiecie kaliskim, a także jego ekstrakt sporządzony w 1776 roku. Efektem pracy sądów komisarskich były też mapy terenów spornych, sporządzane przez geometrów na zlecenie komisarzy.

Księgi sądów patrymonialnych starościńskich

Jurysdykcję nad ludnością poddaną i wolną na terenie królewskich sprawowali z ramienia króla starostowie tenutariusze, tj. dzierżawcy dóbr królewskich. Sądy wykonujące tę jurysdykcję nosiły nazwę patrymonialnych, gdyż związane były z posiadaniem majątku. W zasobie APP wyodrębniono dwie takie księgi. Księga z XV wieku zawiera akta sądu starosty tenutariusza Łukasza Górki nad mieszczanami kościańskimi w sprawach o podatki i powinności. Starosta sądził wraz z sędzią i podsędkiem i w towarzystwie asesorów. Treścią wpisów są zeznania woźnego (*relationes*) oraz wyroki i potwierdzenia zapłacenia kar (*decreta*). Księga z XVIII wieku zawiera głównie wyroki (*decreta*) wydane przez tenutariusza śremskiego Ludwika Młodziejowskiego na drodze apelacji do jego sądu w sprawach między mieszczanami a władzami miejskimi lub między samymi mieszczanami śremskimi. Od końca księgi wpisano kilka relacji o złożeniu pozwów wydanych pod imieniem Józefa Niemojewskiego, starosty śremskiego.

Księgi wielkopolskich komór celnych

Zachowane w APP księgi rachunkowe wielkopolskich przygranicznych i wewnętrznych komór celnych ukazują wysokość ceł królewskich i sposób ich pobierania w komorach międzyrzeckiej, wschowskiej, kębskiej, wronieckiej, obornickiej, kaliskiej i bydgoskiej. Oprócz ksiąg opłat celnych zachowała się jedna księga zawierająca akta śledztwa prowadzonego przez Tylickiego i Rościszowskiego w celu wytropienia procederu przemytniczego. Są tam głównie zeznania celników i innych osób (burmistrzów i rajców miast) w sprawie przemytu towarów na komorach celnych w Bolesławcu, Baranowie, Wieruszowie, Ostrzeszowie, Sulmierzycach, Zdunach, Jutrosinie, Poniecu, Wschowie, Kęblowie, Kopanicy, Grodzisku, Międzyrzeczu oraz Skwierzynie i przyjmowania za to wynagrodzenia, zazwyczaj w towarach.

Zestawienie zespołów archiwalnych, w ramach których zostały uporządkowane akta instytucji królewskich, tj. sądów i urzędów starosty generalnego Wielkopolski w grodach poznańskim, kościańskim, kaliskim, konińskim, gnieźnieńskim, kcyńskim i pyzdrowskim, a także sądów i urzędów starostów grodowych w grodach wschowskim, waleckim, nakielskim, inowrocławskim i bydgoskim, sądu zastępcy króla w Wielkopolsce, sądów wojewódzińskich i komisarskich, jak i sądów patrymonialnych starościńskich oraz akt komór celnych, widoczne jest w poniższej tabeli. Przy nazwach i numerach tych zespołów podano informację o sygnaturach akt, gdyż mają one dodatkowe oznaczenia i symbole literowe charakterystyczne dla każdego zespołu:

Nazwa zespołu archiwalnego	Numer zespołu	Liczba j.a.	Daty skrajne	Sygnatury akt w zespole
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu	53/20/0	1860	1434–1793	Poznań Gr. 1–1862*
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kościanie	53/18/0	224	1432–1793	Kościan Gr. 1–224
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu	53/15/0	632	1419–1793	Kalisz Gr. 1–633
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Koninie	53/17/0	170	1461–1793	Konin Gr. 1–171

Nazwa zespołu archiwalnego	Numer zespołu	Liczba j.a.	Daty skrajne	Sygnatury akt w zespole
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Gnieźnie	53/13/0	301	1447–1793	Gniezno Gr. 1–303
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kcyni	53/16/0	195	1452–1773	Kcynia Gr. 1–196
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Pyzdrach	53/21/0	120	1461–1793	Pyzdry Gr. 1–120
Księgi sądu i urzędu grodzkiego we Wschowie	53/23/0	264	1495–1793	Wschowa Gr. 1–264
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Wałczu	53/22/0	131	1529–1773	Wałcz Gr. 1–131
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Nakle	53/19/0	284	1432–1772	Nakło Gr. 1–284
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Inowrocławiu	53/14/0	146	1574–1773	Inowrocław Gr. 1–146
Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Bydgoszczy	53/12/0	139	1504–1772	Bydgoszcz Gr. 1–139
Księga zastępcy króla w Wielkopolsce	53/24/0	1	1440–1447	Kr. 1
Księgi sądu i urzędu wojewody poznańskiego	53/30/0	14	1659–1790	Poznań W. 1–14
Księgi sądu i urzędu wojewody inowrocławskiego	53/31/0	1	1667–1768	Inowrocław W. 1
Księgi sądu obozowego i sądu komisarzy królewskich	53/25/0	2	1497–1510	Poznań Ob. 1–2
Księgi komisarzy sądu sejmowego w Kaliszu	43/53/0	2	1774–1776	Kalisz Km. 1–2
Księgi sądów patrymonialnych starościńskich	53/26/0	2	1492–1788	Patr. 1–2
Księgi wielkopolskich komór celnych	53/46/0	14	1581–1757	C. 1–14

* W tym, jak i w każdym podobnym przypadku, występującym w niniejszych zestawieniach, napotkana różnica między liczbą jednostek w zespole a cyfrą ostatniej sygnatury pochodzi stąd, że inwentarz archiwalny dla tych akt został sporządzony jako inwentarz idealny, tzn. że włączono do niego i posygnowano również te akta, które należą do zasobu innych instytucji, np. Biblioteki Kórnickiej PAN itp., lub zaginęły w czasie wojny.

Księgi sądów ziemskich

Sądy ziemskie wywodzą się z książęcych sądów nadwornych (zwanych też zadwornymi, *in curia*) okresu rozbitcia dzielnicowego. Po zjednoczeniu państwa sądy te zachowały swoje znaczenie jako sądy władcy, uprawnione do rozpatrywania spraw szlachty osiadłej, i były powoływane przez królów podczas ich objazdów prowincji państwa jako trybunał sądów zadwornych królewskich (*iudicia regales, generales, in curia*); w Wielkopolsce także przez starostę generalnego, który zastępował króla w sądach zadwornych. Sąd królewski, tj. w obecności króla lub starosty generalnego, mógł działać na terenie całej Wielkopolski (*iudicium generale*) i rozstrzygać wszystkie sprawy, z jakimi zgłaszała się szlachta osiadła. Król lub starosta przewodniczyli tym sądom i wyrokowali osobiście lub zlecali wyrokowanie sędziom zadwornym. Sędziowie zadworni już w początkach XIV wieku zaczęli wyrokować samodzielnie, zastępując w tym nieobecne króla czy starostę generalnego. Początkowo król sam mianował sędziów, lecz już w XIV wieku w Wielkopolsce sejmiki ziemskie zaczęły wybierać po czterech kandydatów na stanowisko sędziego, podśędka i pisarza, spośród których król wyznaczał skład sądu ziemskiego (*iudicium terrestres*) dla każdego województwa lub ziemi. Każdy sąd ziemski objeżdżał swój teren i sądził w wyznaczonych na stałe miejscowościach oraz w określonych terminach, nazywanych rokami lub roczkami. Okręgi, z których w wyznaczone miejsca na terenie województwa lub ziemi zjeżdżała szlachta „po wiec”, czyli dla odbycia sądów, zaczęto nazywać powiatami, a sądy obejmujące te okręgi nazwano powiatowymi (*iudicium particulare*). W ten sposób dawny podział dzielnic i ziem na kasztelanie już w ciągu XIV wieku ustąpił podziałowi na powiaty sądowe. Tym sądom powiatowym starosta generalny Wielkopolski z zakresu swoich kompetencji już w XIV wieku przekazał prawo rozpatrywania spraw szlachty posesjonatów, łącznie z prawem przyjmowania i zatwierdzania transakcji wieczystych, ale oprócz spraw karnych, zagrożonych wyrokiem śmierci. Sąd ziemski nie utracił też swoich dawnych funkcji sądu monarszego: w razie przyjazdu króla lub starosty generalnego Wielkopolski tak jak dawniej stawał się trybunałem sądu królewskiego (*iudicium regale* lub *generale*), a sędzia ziemski często wyrokował w obecności króla lub jego namiestnika. Obecność króla była jednak czymś zupełnie wyjątkowym, także i starosta często nie zjawiał się na rokach – wówczas zastępował go burgrabia powiatu, w którym odbywały się rok. Podobnie urzędnicy ziemscy danego województwa, którzy zwykle towarzyszyli staroście na sądach ziemskich, tj. wojewoda, podkomorzy, chorąży, często wyrę-

czali się powoływani przez siebie zastępcami. Na początku XVI wieku starosta generalny Łukasz Górka wycofał się z sądów ziemskich – odtąd sędził sam trybunał ziemski w obecności asesorów (dygnitarzy). Sąd ziemski województwa poznańskiego już w ostatnim dwudziestolecu XIV wieku ustalił miejsca sądów dla powiatów poznańskiego i kościańskiego. Ziemia wschowska, która w 1422 roku otrzymała przywilej na własny sąd ziemski, miała odrębny skład sędziów. W 1554 roku z terenu powiatu poznańskiego wydzielono nowy powiat grodzki wałecki, nie utworzono tam natomiast powiatu ziemskiego. Sąd ziemski poznański nie jeździł bowiem do Wałcza, a szlachta tego powiatu w dalszym ciągu przyjeżdżała na sądy ziemskie do Poznania. Już w XIV wieku sąd ziemski województwa kaliskiego obejmował powiat kaliski, a także jeździł do powiatów gnieźnieńskiego, pyzdrskiego, konińskiego, kcyńskiego i nakielskiego. Taki podział na powiaty przetrwał do 1768 roku, kiedy z terenu województwa kaliskiego wykrojono województwo gnieźnieńskie, które otrzymało oddzielny sąd ziemski, obejmujący powiat gnieźnieński, a oprócz tego jeżdżący do powiatów kcyńskiego i nakielskiego (choć ten ostatni administracyjnie należał do województwa kaliskiego). Wskutek I rozbioru Polski w 1772 roku od województwa gnieźnieńskiego odpadł powiat nakielski i część powiatu kcyńskiego wraz z miastem Kcynią, które dostały się pod zabór pruski. Dla pozostałej przy Polsce części powiatu kcyńskiego odbywały się odrębne roki z siedzibą w Gnieźnie.

Najstarsze księgi ziemskie zawierają wszystkie rodzaje wpisów, zarówno transakcji wieczystych, jak czasowych, niespornych i spornych (*resignationes, inscriptiones, relationes, decreta*), zeznawanych nie tylko przed sądem powiatowym, ale też generalnym, sejmikowym i królewskim, o podobnych kompetencjach, ale innym terenie działania. Transakcje, działy majątkowe, relacje woźnych, a także notatki sędziów, jak pokwitowania zapłaconych kar, teksty rot świadków itp., początkowo ujęte w zwięzłą formę, później stały się coraz bardziej rozbudowane i urozmaicone. Na początku XVI wieku kancelarie ziemskie wyodrębniły serię „*resignationes*” dla zapisywania transakcji obrotu ziemią, jednak po około 100 latach łączyły ją z innymi rodzajami wpisów z powodu zmniejszenia się liczby tego typu wpisów zgłaszanych do tych ksiąg. Przyczyną tego stanu był fakt, że sądy ziemskie odbywały się cztery lub dwa razy do roku albo i rzadziej, natomiast wyznaczone kancelarie grodzkie również przyjmowały wpisy wieczyste, i były dostępne codziennie.

Księgi podkomorskie

Podkomorzy poznański, kaliski i inowrocławski około połowy XVI wieku założyli własne kancelarie dla przyjmowania akt w sporach granicznych. Wcześniej sprawy te rozstrzygały sądy zadworne, potem ziemskie, a podkomorzy należał do asesorów sądu ziemskiego. Sąd podkomorski zorganizowany był na wzór sądu ziemskiego, lecz urzędował na miejscu sporu (sąd polowy, *in loco controverso*). Nieraz spór o nieruchomości, toczony przed sądem ziemskim, przechodził do sądu podkomorskiego, w celu przeprowadzenia na miejscu sporu dochodzenia w sprawie przebiegu granicy. W teren jechali wyznaczeni komornicy w towarzystwie różnych urzędników ziemskich i grodzkich jako asesorów oraz woźny ziemski, w XVIII wieku także przysięgli geometrzy. Wśród akt sądów i urzędów podkomorskich województw poznańskiego, kaliskiego, gnieźnieńskiego, inowrocławskiego i ziemi wschowskiej przechowywanych w APP przeważają wpisy dekretów (wyroków sądu) i materiałów z rozpraw sądowych, a także różnego rodzaju zeznania, czyli relacje, a także załączniki w postaci odpowiedzi na pytania zadawane w celu odtworzenia pierwotnego przebiegu granic posiadłości.

Księgi wiecowe

Wiece były sądami drugiej instancji: przyjmowały apelacje od sądów ziemskich, grodzkich i podkomorskich. Na czele wiece stał wojewoda, obok niego byli obecni dostojnicy ziemscy; wymagana była obecność kasztelanów. Trybunałem wiece był sąd ziemski (sędzia, podsędek i pisarz), dlatego w czasie działania wiece nie odbywały się sądy ziemskie powiatowe. Terenem działania sądu wiecowego było województwo. APP przechowuje księgi wieców poznańskich, kaliskich, inowrocławskich i gnieźnieńskich, poza tym akt wiecowych trzeba szukać w księgach ziemskich, gdyż przyjmowała je kancelaria ziemska. W 1574 roku powołano wiece o uprawnieniach sądu najwyższego (*ultima instantiae*), aby zmniejszyć liczbę spraw kierowanych bezpośrednio do króla. W tej postaci działały tylko kilka lat – ich upadek spowodowało ustanowienie trybunału koronnego w 1578 roku. Księgi wiecowe zawierają głównie dekrety wieców zwyczajnych

i specjalnych (tj. najwyższej instancji), a także akta niesporne: rezygnacje, inskrypcje, relacje i wyroki, przyjmowane przez kancelarie w czasie działania wieców zwyczajnych.

Księgi trybunału poznańsko-bydgoskiego

Zorganizowanie w 1578 roku trybunału koronnego jako najwyższego sądu apelacyjnego, zdolnego zastąpić sąd królewski i sejmowy, było ważnym krokiem w kierunku rozdzielenia władzy ustawodawczej i sądowniczej. Sądy królewski i sejmowy nie przestały istnieć, lecz liczba spraw przez nie rozpatrywanych znacznie się zmniejszyła. Wszyscy członkowie trybunału byli wybierani przez szlachtę na sejmikach wojewódzkich, trybunał wydawał wyroki większością głosów, przy czym głosy wszystkich członków sądu miały równe znaczenie. Dla ułatwienia wszystkim obywatelom dotarcia do trybunału w 1764 roku utworzono w Koronie dwa osobne trybunały: dla Wielkopolski i dla Małopolski. Trybunał wielkopolski odbywał swoje kadencje na przemian w Poznaniu i w Bydgoszczy, księgi były co roku przewożone do miejsca odbywania sądu. W 1768 roku sejm rozwiązał te sądy, przywracając jeden wspólny trybunał dla całej Korony. Zachowane akta zawierają wpisy dwóch kadencji poznańskich i dwóch kadencji bydgoskich. Są to głównie akta sądu: rejestry spraw i wyroki (*registra i decreta*) w sprawach spornych i karnych (m.in. o naruszenie granic posiadłości czy wyrugowanie z dóbr) z terenu objętego kompetencjami tego trybunału, tj. województw: poznańskiego, kaliskiego, brzesko-kujawskiego, inowrocławskiego, chełmińskiego, malborskiego i pomorskiego oraz ziem: dobrzyńskiej i wschowskiej, a także wpisy niesporne urzędu-kancelarii, tj. transakcje wieczyste, czasowe i zeznania czy oblaty (*resignationes, inscriptiones, relationes*).

Księgi sądów kapturowych

Szybko następujące po sobie trzy pierwsze bezkrólewia (1572, 1575, 1586) dały sejmikom szlacheckim możliwość wypracowania metod postępowania w celu objęcia władzy w kraju w czasie bezkrólewia. Służbę policyjną w okresie bezkrólewia pełniła chorągiew wojewódzka, opłacana przez sejmik. Sejmik średzki od pierwszego bezkrólewia nazwał się kapturowym; od niego przejęły nazwę sądy zorganizowane przezeń dla utrzymania porządku i spokoju. Sejmik zazwyczaj posługiwał się sądami grodzkimi; starosta generalny sądził w Poznaniu sprawy szlachty z obu województw wielkopolskich, jednak dodano mu sędziów ziemskich i deputatów z grona szlachty. Na podstawie decyzji sejmiku działały też w tym czasie sądy karne w miastach, które wspólnie z kapturem miały sądzić szlachcica złapanego w mieście na gorącym uczynku. Od połowy XVII wieku sądy kapturowe działały we wszystkich grodach, które miały starostę względnie surogatora. Zwiększano też liczbę deputatów szlacheckich, nawet do 100 osób, rozszerzano kompetencje tych sądów, nawet o sprawy skarbowe i taksy, co należało do wojewody. Akta sądów kapturowych zawierają wyłącznie wpisy pozwów i dekretów, tj. wyroków w sprawach spornych i karnych, a także rejestry spraw.

Księgi i akta skarbowe

Jeszcze w XVI wieku sprawy skarbowe (*causae fisci*) związane z prowadzeniem skarbowości wojewódzkiej przez sejmik, z pobieraniem podatków i dysponowaniem nimi prowadził sąd urzędu grodzkiego, tj. surogator grodzki. W XVII wieku sejmiki utworzyły specjalne sądy skarbowe działające na terenie województwa z siedzibą w mieście wojewódzkim. Takie sądy zostały zorganizowane w województwie inowrocławskim – ich spuścizną jest jeden tom akt, składający się głównie z wyroków sądowych w sprawach zaległości podatkowych. Z kolei w Poznaniu utworzono sąd skarbowy obejmujący swym działaniem teren obu województw wielkopolskich, tj. poznańskiego i kaliskiego. Sąd ten nosił nazwę „iudicium commissoriale” lub „komisja skarbowa”, w roli komisarzy zasiadali w nim także pisarze grodzcy, jego wyroki w każdym powiecie egzekwował miejscowy burgrabia, biorąc do pomocy szlachtę lub wojsko. Egzekucje wojskowe były coraz częstsze, szczególnie w XVIII wieku. Oprócz spraw spornych z powodu zalegania podatków komisja skarbowa zajmowała się także czynnościami administracyjno-skarbowymi, tj. rewizją i kontrolą poborów, odbieraniem rachunków, wydzierżawianiem czopowego, prowadzeniem rozchodu

skarbu wojewódzkiego, tj. wypłacaniem asygnacji chorągwiom wojewódzkim, opłacaniem kosztów administracji skarbowej, wypłacaniem salariów deputatom i posłom, wynagradzaniem funkcji publicznych, działalnością dobroczynną. Sądy skarbowe załatwiały sprawy bez względu na przynależność stanową osób. Akta te dla województw wielkopolskich zostały uporządkowane w ramach zespołu archiwalnego o nazwie Komisja Skarbowa Poznańska. Są wśród nich głównie rejestry spraw rozpatrywanych na posiedzeniach komisji, tj. spraw podatkowych miast królewskich w Wielkopolsce, które płaciły do skarbu wojewódzkiego podatki czopowe i szelężny; obok tego są zestawienia wydatków i zaległości podatkowych tych miast oraz zestawienia wydatków na różne cele według nazwisk osób zgłaszających się do komisji z asygnacjami, a także duża liczba asygnacji dawanych wojsku, które wybierało podatki na wyznaczonym sobie terenie, oraz pokwitowania wystawiane przez te chorągwie, głównie dla miast, które następnie przedkładały je komisji skarbowej. Skarbowość wojewódzką ograniczył sejm w 1717 roku, zostawiając sejmikom tylko czopowe i szelężne (do 1768 roku).

Księgi tabel podatkowych

Taryfy i tabele podatkowe były to spisy opodatkowanych nieruchomości, sporządzane zwykle przy nakładaniu nowego podatku i będące przez wiele lat podstawą do pobierania kolejnych jego rat. Już w XVI wieku poborców podatkowych zaczęły wybierać sejmiki, stąd też składali oni sprawozdania przed sejmikiem, a potem przed komisją porządkową cywilno-wojskową. Jeden poborca przeważnie zbierał podatki na terenie całego województwa, zakładając tabele dla każdego powiatu. Sejmiki wyznaczały miejsce jego urzędowania, on natomiast ogłaszał termin, w którym płatnicy powinni przyjeżdżać z pieniędzmi. Wszystkie tabele podatkowe zachowane w APP zestawiono w jeden zbiór. W zbiorze tym są zarówno tabele przedkładane sejmikom, jak i tabele z czasów komisji skarbowej: taryfy łanowego, dymowego (podymnego), pogłównego i inne, oraz z czasów komisji cywilno-wojskowej: taryfy dymowego i ofiary dziesiątego grosza. Do zbioru tego dołączono pewną liczbę lustracji starostw, choć nie są to taryfy podatkowe, lecz rewizje i opisy dóbr królewskich. W tym zbiorze są taryfy województwa i powiatu poznańskiego, tabele powiatu kościańskiego, taryfa ziemi wschowskiej, tabele i lustracje województwa i powiatu kaliskiego, taryfa powiatu konińskiego, tabele i lustracje województwa i powiatu gnieźnieńskiego, tabele podatkowe powiatu kcyńskiego, fragment taryfy powiatu nakielskiego, tabele podatkowe powiatu pyzdrskiego oraz tabele i lustracje województwa i powiatu inowrocławskiego.

Księgi sądów ziemiańskich

Sądy ziemiańskie zostały utworzone przez Sejm Czteroletni (1788–1792) dla usprawnienia sądownictwa w całym kraju. Wprowadzono rozdział między sądem i kancelarią przez nominację dwóch pisarzy: sądowego i aktowego, wprowadzono też język polski jako urzędowy. Sąd działał cały rok, z wyjątkiem trzech miesięcy przerwy letniej; w tym czasie kancelaria przyjmowała akta niesporne łącznie z aktami wieczystymi, czego nie robiła żadna dawna kancelaria. Jednak w czasie działania sądu była tylko na jego usługach; była mniej samodzielna niż kancelaria grodzka. Nowością w produkcji aktowej tego sądu było wprowadzenie tzw. protokołów, względnie dzienników czynności sądu. Strony wносиły swoje sprawy na piśmie, sąd wydawał wyroki i postanowienia również na piśmie, akt tych jednak nie łączono ze sobą w posyty, ale układano chronologicznie w księgi czynności, nieraz zaopatrzone w indeksy. Kancelaria natomiast prowadziła swoje akta w formie ksiąg wpisu dawnego typu, pozostawiając im też dawne nazwy inskrypcji i relacji. Urzędnikami kancelarii ziemiańskich byli na ogół dawni urzędnicy ziemscy i grodzcy. Kancelarie ziemiańskie przejęły też księgi dawnych sądów ziemskich i grodzkich. Sądy ziemiańskie działały krótko; w Wielkopolsce na początku września 1792 roku na mocy uniwersału marszałka konfederacji targowickiej dla województw wielkopolskich Łukasza Bnińskiego przywrócone zostały sądy ziemskie i grodzkie. Jedyne kancelaria gnieźnieńska zatrzymała nazwę ziemiańskiej nawet w 1793 roku, choć działał już sąd konfederacki. Księgi sądów ziemiańskich zachowane w APP odzwierciedlają nowy podział administracyjny Wielkopolski, zmniejszonej po I rozbiorze Polski, a więc zawierają akta dla powiatów poznańskiego i międzyrzeckiego oraz powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej w województwie poznańskim, a także dla powiatów kaliskiego, konińskiego, gnieźnieńskiego i kcyńskiego oraz pyzdrskiego i średzkiego w województwie kaliskim.

W tych sądach przeważnie obie instytucje, tj. sąd i kancelaria, założyły odrębne księgi dla swoich akt, tj. dla śledztw i wyroków sądu oraz dla inskrypcji i relacji, czyli zeznań, zapisów, oblat, kwitów, juramentów itp. Niektóre z nich zachowały się odrębnie, inne zostały zszyte razem z aktami grodzkimi.

Sąd ziemiański przechowywał też jedyną zachowaną do dziś w zasobie APP księgę sejmiku szlacheckiego w Środzie: zasadniczo akta sejmikowe są rozproszone w księgach relacji grodzkich i ziemiańskich. Zachowana księga zawiera akta czynności sejmiku deputackiego województwa poznańskiego z 1792 roku, wśród nich pisma osób kandydujących na stanowiska komisarzy granicznych i sędziów polowych, sędziów i pisarzy ziemiańskich oraz lustratorów, które obsadzał sejmik. Dalej są zestawienia osób głosujących, tj. obywateli (szlachty posesjonatów) powiatów poznańskiego i międzyrzeckiego, z marszałkiem „koła ryccerskiego”, tj. sejmiku, i asesorami.

Księgi komisji porządkowej cywilno-wojskowej

Sejm Czteroletni w 1789 roku utworzył też wojewódzkie komisje porządkowe cywilno-wojskowe jako organa administracji terenowej podległe centralnym komisjom rządowym (ministerstwom). Komisarzy w liczbie kilkunastu wybierały sejmiki na dwa lata, przekazując im całą dotychczasową administrację na terenie ich województwa, tj. naprawę dróg, nadzór nad szkołami parafialnymi, opiekę nad zakładami dobroczynnymi i szpitalami, nadzór nad miarami i wagami. Dodano im także czynności policyjne, jak kontrola przyjezdnych, wydawanie paszportów, sporządzanie spisów ludności, a obok tego sprawy wojskowe, jak rekrutowanie i kwaterunek wojska, urządzenie magazynów dla wojska, dostarczanie podwód. Komisje cywilno-wojskowe były też zobowiązane do zorganizowania sądów, które składając się z komisarzy cywilnych i delegatów wojskowych, miały rozpatrywać skargi wzajemne między wojskiem a ludnością cywilną bez względu na przynależność stanową. Dla usprawnienia realizacji tych zadań na terenie Wielkopolski sejmik średzki powołał komisje powiatowe, które działały: w Poznaniu dla województwa i powiatu poznańskiego i międzyrzeckiego, w Kościanie dla powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej, w Kaliszu dla województwa i powiatu kaliskiego, powiatu konińskiego, pyzdrowskiego i średzkiego, w Radziejowie dla województwa inowrocławskiego oraz powiatu radziejowskiego i kruszwickiego. Delegowani w teren komisarze opracowali podstawy podatku zwanego ofiarą dziesiątego grosza, sporządzali spisy ludności oraz lustracje dóbr, głównie królewskich. Kancelarie komisji wprowadziły nowy system gromadzenia akt, składając do osobnych teczek korespondencję z organami rządu, np. z komisją wojskową czy komisją policji, zakładały też protokoły czynności. Akta komisji porządkowej cywilno-wojskowej dla województwa poznańskiego zachowane w APP zostały oprawione w jednym obszernym tomie, zawierającym korespondencję komisji z rządem, rozporządzenia głównie komisji rządowych wojska i policji oraz uchwały i wyroki komisji w sprawach spornych i niespornych. Podobna jest zawartość akt komisji dla województwa kaliskiego, zgromadzonych w ośmiu tomach. Są tam także dzienne protokoły czynności komisji oraz zebrane przez nią ekstrakty różnych potrzebnych akt. Wszystkie akta komisji cywilno-wojskowych zostały przejęte w 1792 roku przez likwidującą te instytucje konfederację targowicką. To mogło się przyczynić do zaginięcia akt komisji powiatowych.

Księgi sądów konfederackich

Konfederacje były zawiązywane w przekonaniu, że cała szlachta ma prawo do bezpośredniego udziału w rządach państwem. Czasem służyły obronie kraju, ale przy ich pomocy szlachta wywalczyła sobie także szereg przywilejów ograniczających władzę królewską i uprawnienia innych stanów. Zwykle konfederację zawiązywało jedno województwo, jeśli konfederacja objęła cały kraj, nosiła nazwę generalnej. Konfederacja generalna, uważając się za wyższą od króla, przejmowała też jego sądownictwo, znosiła wszystkie sądy z ustanowienia królewskiego, a tworzyła własne, organizowane na wzór sądów kapturowych. W każdym województwie przewodniczył im marszałek konfederacji, stojący też na czele konfederacji w swoim województwie, w ich skład wchodził trybunał ziemski i deputaci szlacheccy. Kompetencje sądów konfederackich rozciągały się przede wszystkim na sprawy wojskowe i podatkowe (dla realizacji swych celów konfederacje przejmowały wojsko, podatki i administrację kraju). W APP zachowały się akta konfederacji gołąbskiej z 1673 roku, zawiązanej dla obrony kraju przeciw Turkom – są to głównie wyroki sądu (*decreta*). Zachowały się też księgi konfederacji targowickiej z lat 1792–1793 dla województw poznańskiego, kaliskiego

i gnieźnińskiego, tj. dla terenu normalnie podlegającego władzy starosty generalnego Wielkopolski. Ponieważ starosta był też nazywany generałem wielkopolskim, sąd konfederacki nazwano sądem generałatu województw wielkopolskich. Targowica była konfederacją generalną, jej marszałkiem na Wielkopolskę był Łukasz Bniński, sędzia ziemski poznański. Zniósł on sądy ziemiańskie i na ich miejsce wprowadził sądy konfederackie, które też korzystały z kancelarii grodzkich. Były to sądy pierwszej instancji, do ich kompetencji należały sprawy tzw. uczynkowe, tj. wykroczenia przeciw powadze sądu, przestępstwa popełnione w obecności sądu, np. zranienie kogoś, dobyte szabli, wezwanie na pojedynek, i wszelkie przestępstwa przeciwko urzędnikom; obok tego sprawy ekspulsywne, tj. o wypędzenie (rugowanie) z dóbr, a także sprawy o naruszenie bezpieczeństwa w miejscu posiedzeń sądu. Zachowane akta zawierają głównie wyroki (*decreta*) sądu konfederacji w tych sprawach, a także załączniki do tego w formie ekstraktów, zapisów ze śledztwa, rozporządzeń itp. Sprawy karne (kryminalne) były odsyłane do sądu konfederacji generalnej.

Zestawienie zespołów archiwalnych, w ramach których zostały uporządkowane akta instytucji szlacheckich, tj. sądów ziemskich powiatowych i sejmiku wojewódzkiego, sądów podkomorskich, wiecowych, trybunalskich, kapturowych, skarbowych, ziemiańskich, komisarskich i konfederackich, widoczne jest w poniższej tabeli. Przy nazwach i numerach tych zespołów podano informację o sygnaturach akt, gdyż mają one dodatkowe oznaczenia i symbole literowe charakterystyczne dla każdego zespołu:

Nazwa zespołu archiwalnego	Numer zespołu	Liczba j.a.	Daty skrajne	Sygnatury akt w zespole
Księgi sądu ziemskiego w Poznaniu	53/9/0	178	1386–1791	Poznań Z. 1–181
Księgi sądu ziemskiego w Kościanie	53/7/0	167	1391–1791	Kościan Z. 1–169
Księgi sądu ziemskiego w Kaliszu	53/4/0	218	1401–1793	Kalisz Z. 1–218
Księgi sądu ziemskiego w Koninie	53/6/0	76	1394–1791	Konin Z. 1–76
Księgi sądu ziemskiego w Gnieźnie	53/2/0	79	1390–1790	Gniezno Z. 1–79
Księgi sądu ziemskiego w Kcyni	53/5/0	42	1432–1791	Kcynia Z. 1–43
Księgi sądu ziemskiego w Nakle	53/8/0	19	1442–1767	Nakło Z. 1–19
Księgi sądu ziemskiego w Pyzdrach	53/10/0	111	1390–1791	Pyzdry Z. 1–111
Księgi sądu ziemskiego we Wschowie	53/11/0	40	1527–1791	Wschowa Z. 1–40
Księgi sądu ziemskiego w Inowrocławiu	53/3/0	27	1524–1791	Inowrocław Z. 1–27
Księgi sądu ziemskiego w Bydgoszczy	53/1/0	13	1524–1767	Bydgoszcz Z. 1–13
Sąd podkomorzego województwa poznańskiego	53/32/0	10	1564–1791	Poznań P. 1–11
Sąd podkomorzego ziemi wschowskiej	53/33/0	3	1712–1759	Wschowa P. 1–3
Sąd podkomorzego województwa kaliskiego	53/34/0	11	1553–1791	Kalisz P. 1–11
Sąd podkomorzego województwa gnieźnińskiego	53/35/0	1	1773–1784	Gniezno P. 1
Sąd podkomorzego województwa inowrocławskiego	53/36/0	1	1561–1652	Inowrocław P. 1
Księgi wieców poznańskich	53/27/0	3	1532–1583	Poznań Wc. 1–3
Księgi wieców kaliskich	53/28/0	1	1563	Kalisz Wc. 1
Księgi wieców gnieźnińskich	53/29/0	2	1557–1577	Gniezno Wc. 1–2
Księgi trybunału poznańsko-bydgoskiego	53/63/0	14	1765–1768	Bydgoszcz T. 1–14
Księgi sądu kapturowego w Poznaniu	53/37/0	12	1632–1764	Poznań K. 1–12
Księgi sądu kapturowego we Wschowie	53/38/0	2	1674–1764	Wschowa K. 1–2
Księgi sądu kapturowego w Kaliszu	53/39/0	11	1668–1764	Kalisz K. 1–11
Księgi sądu kapturowego w Nakle	53/40/0	5	1648–1764	Nakło K. 1–5
Księgi sądu kapturowego w Inowrocławiu	53/41/0	5	1632–1764	Inowrocław K. 1–5
Sąd skarbowy województwa inowrocławskiego w Inowrocławiu	53/44/0	1	1693–1714	Inowrocław Sk. 1
Komisja Skarbowa Poznańska	53/4945/0	151	1650–1769	1–151
Zbiór tabel podatkowych i lustracji	53/64/0	50	1606–1792 [1795]*	Tab. 1–50
Sąd ziemiański powiatu poznańskiego i międzyrzeczkiego w Poznaniu	53/55/0	1	1792	Poznań Zm. 1

Nazwa zespołu archiwalnego	Numer zespołu	Liczba j.a.	Daty skrajne	Sygnatury akt w zespole
Sąd ziemiański powiatu kościańskiego i ziemi wschowskiej w Kościanie	53/56/0	4	1792	Kościan Zm. 1–4
Sąd ziemiański województwa i powiatu kaliskiego w Kaliszu	53/57/0	3	1792–1793	Kalisz Zm. 1–3
Sąd ziemiański powiatu konińskiego w Koninie	53/58/0	5	1792	Konin Zm. 1–5
Sąd ziemiański powiatu gnieźnieńskiego i kcyńskiego w Gnieźnie	53/59/0	4	1792–1793	Gniezno Zm. 1–4
Sąd ziemiański powiatu pyzdrskiego i średzkiego w Pyzdrach	53/60/0	4	1792	Pyzdry Zm. 1–4
Księga sejmiku ziemskiego w Środzie	53/54/0	1	1792	S. 1
Komisja porządkowa cywilno-wojskowa województwa i powiatu poznańskiego i międzyrzeckiego	53/62/0	2	1790–1792	Poznań Cw. 1–2
Komisja porządkowa cywilno-wojskowa województwa kaliskiego	53/61/0	8	1790–1792	Kalisz Cw. 1–8
Księga sądu konfederacji gołąbskiej województwa inowrocławskiego	53/42/0	1	1673	Inowrocław Ko. 1
Księgi sądu konfederackiego generałatu województw wielkopolskich w Poznaniu	53/43/0	5	1792–1793	Poznań Ko. 1–5

* Do akt z okresu I Rzeczypospolitej został w poł. XIX wieku w Archiwum Akt Dawnych w Kaliszu nieprawidłowo dołączony spis miejscowości, przesłany w 1795 roku przez Południowopruską Kamerę Wojenną i Domen w Poznaniu do Krotoszyna na prośbę tamtejszego królewsko-pruskiego komisarza sprawiedliwości.

Bibliografia

- Bardach J., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, Warszawa 1965.
 Bielecka J., *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV–XVIII wieku*, Poznań 1965.
Dzieje Wielkopolski, t. 1, red. J. Topolski, Poznań 1969.
 Gąsiorowski A., *Urzednicy wielkopolscy 1385–1500. Spisy*, Poznań 1968.
 „Kronika Miasta Poznania”, t. 4: Zamek książąt, królów, starostów, 2004.